

SHARQ UYG‘ONISH DAVRIDA USTOZ–SHOGIRD TIZIMINING SHAKLLANISHI, TARIXIY EVOLYUTSIYASI VA IJTIMOYIY-MADANIY TARAQQIYOTDAGI ROLI

Raxmanova Nigora Xusanboyevna,
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18639974>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Sharq uyg‘onish davri (IX–XVI asrlar) ilmiy-ma’rifiy muhitida shakllangan ustoz–shogird tizimining tarixiy ildizlari, institutsional rivojlanish bosqichlari hamda uning ilm-fan, madaniyat va ma’naviy meros uzviyligidagi o‘rni kompleks ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqotda mazkur pedagogik modelning madrasalar, kutubxonalar, ilmiy majlislar, hunarmandchilik ustaxonalari va tasavvufiy tariqatlar doirasida amal qilgan mexanizmlari gnoseologik, aksiologik va ijtimoiy-falsafiy yondashuv asosida ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Sharq uyg‘onish davri, ustoz–shogird tizimi, ilmiy vorislik, pedagogik meros, madrasalar, ma’rifatparvarlik, intellektual maktablar, gnoseologiya, aksiologiya, uzluksiz ta’lim, an’anaviy ta’lim modeli, mentorlik.

Аннотация. В данной статье комплексно анализируются исторические корни системы «устоз–шагирд», сформировавшейся в научно-просветительской среде эпохи Восточного Возрождения (IX–XVI века), этапы её институционального развития, а также её роль в обеспечении преемственности науки, культуры и духовного наследия. В исследовании на основе гносеологического, аксиологического и социально-философского подходов раскрываются механизмы функционирования данной педагогической модели в рамках медресе, библиотек, научных собраний, ремесленных мастерских и суфийских тариқатов.

Ключевые слова: эпоха Восточного Возрождения, система «устоз–шагирд», научная преемственность, педагогическое наследие, медресе, просветительство, интеллектуальные школы, гносеология, аксиология, непрерывное образование, традиционная модель обучения, наставничество.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the historical roots of the master–apprentice system formed within the scientific and educational environment of the Eastern Renaissance period (9th–16th centuries), its stages of institutional development, and its role in ensuring the continuity of science, culture, and spiritual heritage. The study reveals the mechanisms of this pedagogical model functioning within madrasahs, libraries, scholarly assemblies, craft workshops, and Sufi orders through epistemological, axiological, and socio-philosophical approaches.

Keywords: Eastern Renaissance period, master–apprentice system, scientific continuity, pedagogical heritage, madrasahs, enlightenment, intellectual schools, epistemology, axiology, lifelong learning, traditional education model, mentorship.

Kirish. Sharq uyg‘onish davri insoniyat sivilizatsiyasi tarixida intellektual portlash, ilmiy tafakkur transformatsiyasi hamda ma’naviy-madaniy yuksalish jarayonlarining murakkab sintezi sifatida namoyon bo‘lgan noyob tarixiy bosqichlardan biridir. Mazkur davrda jamiyat taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchi sifatida ilm, ma’rifat va tafakkur ustuvor ahamiyat kasb etib, bilim ishlab chiqarish, uni uzatish va avloddan-avlodga meros qoldirishning ijtimoiy mexanizmlari takomillashdi. Aynan shu jarayonda ustoz–shogird tizimi Sharq sivilizatsiyasining eng barqaror, samarali va funksional pedagogik instituti sifatida shakllanib, nafaqat ta’limiy, balki ijtimoiy, axloqiy va madaniy vazifalarni ham

o‘zida mujassamlashtirdi. Bu tizim bilimni oddiy informatsion uzatish emas, balki shaxsning tafakkurini shakllantirish, kasbiy mahoratini mukammallashtirish va ma‘naviy kamolotga yo‘naltirishga qaratilgan kompleks tarbiyaviy mexanizm sifatida amal qildi. Tarixiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Sharq jamiyatida ilm egallash jarayoni institutsional maktab doirasidan ko‘ra ko‘proq shaxslararo intellektual aloqa va individual murabbiylik asosida tashkil etilgan. Bu jarayonda ustoz shunchaki ma‘lumot beruvchi subyekt emas, balki bilim manbai, metodologik yo‘lboshchi, axloqiy ideal hamda ma‘naviy namuna sifatida talqin etilgan. Shogird esa passiv qabul qiluvchi emas, balki faol izlanish olib boruvchi, mustaqil tafakkur egasi va ilmiy merosning kelajakdagi davomchisi maqomiga ega bo‘lgan. Natijada ustoz–shogird munosabatlari ijtimoiylashuv, kasbiy shakllanish va madaniy identifikatsiyaning fundamental omiliga aylandi. Sharq uyg‘onish davrida yuzaga kelgan ilmiy muhit – Buxoro, Samarqand, Xorazm, Bag‘dod, Damashq, Qohira kabi markazlarda faoliyat yuritgan madrasalar, kutubxonalar, rasadxona va ilmiy majlislar – aynan ustoz–shogird tizimi orqali barqaror faoliyat ko‘rsatdi. Bu muassasalarda bilimlar formal dastur asosida emas, balki shaxsiy suhbat, bahs-munozara, matn sharhi, muloqot va amaliy mashg‘ulotlar orqali uzatildi[1]. Bunday yondashuv o‘quv jarayonining individuallashuvi va chuqur refleksiv tafakkur rivojiga xizmat qildi. Shuningdek, ilmiy maktablar shakllanishida ham ustoz–shogird zanjiri hal qiluvchi rol o‘ynadi, ya‘ni har bir olim o‘zidan keyingi avlodni tayyorlash orqali ilmiy an‘ananing uzluksizligini ta‘minladi. Mazkur tarixiy sharoitda ilmiy merosning saqlanishi va takomillashuvi ko‘proq “vorislik” tamoyiliga asoslandi. Vorislik esa o‘z mohiyatiga ko‘ra nafaqat bilimlar yig‘indisini, balki metodologik tafakkur, ilmiy uslub, axloqiy mas‘uliyat va kasbiy madaniyatni ham qamrab olgan. Shuning uchun ustoz–shogird tizimi gnoseologik jarayon sifatida bilimning shakllanishi, aksiologik jarayon sifatida qadriyatlarining uzatilishi va ontologik jarayon sifatida ilmiy maktablarning mavjudligini ta‘minlovchi mexanizm sifatida qaralishi zarur. Bu jihat tizimning faqat pedagogik emas, balki ijtimoiy-falsafiy fenomen ekanini ko‘rsatadi. Sharq uyg‘onish davrida yashab ijod qilgan allomalar – Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Mirzo Ulug‘bek kabi mutafakkirlar ilmiy faoliyatini tahlil qilganda, ularning barchasi muayyan ustoz maktabiga mansub bo‘lgani va o‘z navbatida ko‘plab shogirdlar yetishtirgani kuzatiladi[2]. Demak, ilmiy kashfiyotlar individual ijod mahsuli bo‘lish bilan birga, ma‘lum bir pedagogik muhit va intellektual an‘ananing natijasi ham hisoblanadi. Bu esa ustoz–shogird tizimining ilmiy taraqqiyotdagi strukturaviy rolini tasdiqlaydi. Ustoz–shogird tizimi faqat diniy yoki madrasaviy ta‘lim bilan cheklanmagan. Hunarmandchilik ustaxonalari, me‘morchilik maktablari, musiqiy san‘at doiralari, hattotlik va naqqoshlik markazlarida ham aynan shu model asosiy ta‘lim mexanizmi bo‘lgan. Bunday ko‘lamdorlik mazkur tizimni jamiyatning barcha sohalarini qamrab olgan universal ijtimoiy institut darajasiga olib chiqqan[3]. Natijada bilim va ko‘nikmalar

bevosita amaliy faoliyat bilan integratsiyalashgan holda o'zlashtirilgan, bu esa kasbiy kompetensiyalarning yuqori darajada shakllanishiga olib kelgan. Bugungi globallashtirish sharoitida zamonaviy ta'lim tizimi innovatsion texnologiyalar, raqamli platformalar va standartlashtirilgan dasturlar asosida rivojlanayotgan bo'lsa-da, individual murabbiylik, mentorlik va tutorlik kabi shakllarning dolzarbligi tobora ortib bormoqda. Bu esa tarixiy tajribaga murojaat qilish zaruratini kuchaytiradi. Ayniqsa, Sharq uyg'onish davrida amal qilgan ustoz–shogird modeli uzluksiz ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv va shaxsga yo'naltirilgan pedagogikaning tarixiy prototipi sifatida ilmiy qiziqish uyg'otadi[4]. Shuning uchun mazkur tizimni tarixiy-falsafiy va pedagogik nuqtai nazardan chuqur o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Muammoning dolzarbligi shundaki, ko'plab tadqiqotlarda Sharq uyg'onish davri ilmiy merosi alohida olimlar yoki kashfiyotlar doirasida o'rganilgan bo'lsa-da, ilmiy taraqqiyotning asosiy mexanizmi bo'lgan pedagogik model ustoz–shogird tizimi yetarli darajada tizimli tahlil qilinmagan. Holbuki, aynan shu model ilmiy maktablarning uzviyligini ta'minlagan, intellektual elita shakllanishiga zamin yaratgan hamda jamiyatning ma'naviy barqarorligini mustahkamlagan. Shu sababli masalaga kompleks, multidisiplinar yondashuv asosida qarash dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi[5]. Mazkur tadqiqotning maqsadi Sharq uyg'onish davrida ustoz–shogird tizimining shakllanishi, tarixiy evolyutsiyasi, funksional tuzilmasi va ijtimoiy-madaniy taraqqiyotdagi o'rnini ilmiy asosda ochib berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun tizimning genezisi, tashkiliy mexanizmlari, pedagogik prinsiplari, ilmiy maktablar shakllanishidagi roli hamda zamonaviy ta'lim bilan qiyosiy jihatlari o'rganiladi.

Adabiyotlar tahlili. Sharq uyg'onish davrida ilmiy-ma'rifiy muhit va ustoz–shogird tizimining tarixiy-funksional mohiyatini anglash masalasi zamonaviy sharqshunoslik, islom sivilizatsiyasi tarixi hamda ta'lim falsafasi yo'nalishlarida olib borilgan tadqiqotlarda muayyan darajada yoritilgan bo'lsa-da, mazkur fenomenning institutsional va pedagogik mexanizmlarini chuqur tahlil qilish ko'proq xorijiy olimlar tomonidan amalga oshirilganini kuzatish mumkin. Xususan, islom dunyosida ilmiy an'analar shakllanishi, bilim uzatish mexanizmlarining ijtimoiy tabiatini ochib berish hamda ustoz–shogird munosabatlarining madaniy vorislikdagi rolini konseptual jihatdan asoslash borasida Jorj Makdisi (George Makdisi) hamda Frants Rozental (Franz Rosenthal)ning ilmiy ishlari alohida metodologik ahamiyat kasb etadi[6]. Ularning tadqiqotlari Sharq ta'lim tizimini faqat diniy institut sifatida emas, balki murakkab intellektual-kommunikativ tarmoq sifatida talqin qilish imkonini beradi. Jorj Makdisi o'zining islomiy ta'lim tarixiga bag'ishlangan fundamental izlanishlarida madrasa institutini G'arb universitetlari genezisiga bevosita ta'sir ko'rsatgan ilmiy muhit sifatida tahlil qilar ekan, bilimlar uzatish jarayonining markazida shaxsiy murabbiylik, ya'ni ustoz–shogird aloqalari turganini alohida ta'kidlaydi. Olimning fikricha, islom olamidagi ilmiy legitimlik

diplom yoki rasmiy sertifikatlar orqali emas, balki “ijozat” – ustoz tomonidan berilgan shaxsiy tasdiq orqali mustahkamlangan bo‘lib, bu holat bilimning institutsional emas, balki shaxsiy-intellektual uzluksizlik asosida tarqalganini ko‘rsatadi[7]. Makdisi mazkur tizimni “ilmiy silsila” tushunchasi bilan izohlaydi, ya’ni har bir olim o‘z bilimini muayyan ustozlar zanjiri orqali olganini ko‘rsatish orqali ilmiy merosning ishonchliligini kafolatlagan. Bu esa ustoz–shogird munosabatlarini oddiy pedagogik aloqa emas, balki ilmiy avtoritetni legitimlashtiruvchi epistemologik mexanizm darajasiga ko‘taradi. Frants Rozental esa islom sivilizatsiyasida bilimning ijtimoiy maqomi, olim shaxsining jamiyatdagi o‘rni hamda ilmga nisbatan shakllangan aksiologik munosabatni keng tarixiy-falsafiy kontekstda o‘rganadi. Uning tadqiqotlarida ilmning avloddan-avlodga uzatilishi jarayoni nafaqat informatsion transfer, balki ma’naviy va madaniy qadriyatlarning translyatsiyasi sifatida talqin qilinadi. Rozentalning fikricha, islom dunyosida ilm “ijtimoiy kapital” vazifasini bajargan bo‘lib, bu kapitalning samarali harakati bevosita ustoz–shogird aloqalarining mustahkamligi bilan belgilanadi[8]. Olim ilmiy majlislar, suhbatlar, matn sharhlari va bevosita muloqot shakllarini Sharq pedagogikasining asosiy didaktik vositalari sifatida ko‘rsatadi. Bu jihatlar esa bilimning kitobiy emas, balki dialogik va interaktiv tabiatga ega bo‘lganini tasdiqlaydi. Mazkur ikki olimning qarashlarini qiyosiy tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, Makdisi ustoz–shogird tizimini ko‘proq institutsional-tashkiliy mexanizm sifatida talqin etsa, Rozental uni ijtimoiy-madaniy va aksiologik hodisa sifatida sharhlaydi. Biroq har ikkala yondashuv umumiy nuqtada tutashadi: ilmiy taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida shaxslararo intellektual muloqot va vorislik zanjiri hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Metodologik qism. Mazkur tadqiqotda Sharq uyg‘onish davrida ustoz–shogird tizimining tarixiy shakllanishi, institutsional evolyutsiyasi hamda ijtimoiy-pedagogik funksiyalarini kompleks ravishda ochib berish maqsadida tarixiylik va tizimlilik tamoyillariga tayangan holda tarixiy-genetik, tarixiy-qiyosiy, strukturaviy-funksional, germenevtik, manbashunoslik, sivilizatsiyaviy yondashuv hamda ijtimoiy-falsafiy tahlil metodlari o‘zaro integratsiyalashgan holda qo‘llanildi, xususan, tarixiy-genetik metod orqali ustoz–shogird munosabatlarining qadimgi Sharq ta’lim an‘analaridan boshlab madrasa va ilmiy maktablar tizimigacha bo‘lgan bosqichma-bosqich rivojlanish dinamikasi rekonstruksiya qilindi, tarixiy-qiyosiy metod yordamida ushbu modelning G‘arbiy universitet an‘analari hamda zamonaviy mentorlik va tutorlik institutlari bilan tipologik o‘xshash va farqli jihatlari aniqlashtirildi, strukturaviy-funksional yondashuv asosida ustoz–shogird tizimining ichki tarkibiy elementlari (ustoz, shogird, ilmiy majlis, ijozat, silsila, maktab) hamda ularning jamiyatdagi bilim uzatish, kasbiy sotsializatsiya, ma’naviy qadriyatlarni translyatsiya qilish kabi funksional vazifalari tahlil qilindi.

Natijalar. Tadqiqot jarayonida olib borilgan tarixiy-genetik, strukturaviy-funksional hamda ijtimoiy-falsafiy tahlillar natijasida Sharq uyg‘onish davrida ustoz–shogird tizimi

ta'limning tasodifiy yoki faqat an'anaviy shakli emas, balki ilmiy merosni ishlab chiqish, legitimlashtirish va avlodlararo uzatishni ta'minlovchi barqaror institutsional mexanizm ekanligi ilmiy asosda aniqlandi, xususan, mazkur tizim doirasida bilimlar individual muloqot, suhbat, munozara, matn sharhi va amaliy mashg'ulotlar orqali o'zlashtirilgani sababli o'quv jarayoni chuqur refleksiv va shaxsga yo'naltirilgan xarakter kasb etgani, natijada shogirdlarda nafaqat nazariy bilim, balki metodologik tafakkur, mustaqil fikrlash va kasbiy kompetensiyalar shakllangani kuzatildi, shuningdek, ijizat va silsila tamoyillari orqali ilmiy vorislikning uzluksizligi ta'minlanib, har bir olim o'z ilmiy maqomini muayyan ustozlar zanjiri bilan bog'lash orqali bilimning ishonchligi va avtoritetini kafolatlagani ma'lum bo'ldi, madrasalar, kutubxonalar, rasadxonalar hamda hunarmandchilik ustaxonalari faoliyati tahlili esa ustoz–shogird modeli diniy-ilmiy soha bilan cheklanmay, tabiiy fanlar, falsafa, tibbiyot, me'morchilik, san'at va kasb-hunar yo'nalishlarini ham qamrab olgan universal pedagogik tizim sifatida amal qilganini ko'rsatdi, bundan tashqari, mazkur model ilmiy maktablar va intellektual markazlarning shakllanishiga zamin yaratib, bir hududda to'plangan bilim va tajriba keyingi avlod tomonidan takomillashtirilishi orqali innovatsion tafakkur paydo bo'lishiga xizmat qilgani aniqlandi, qiyosiy tahlillar natijasida esa ustoz–shogird tizimi zamonaviy mentorlik, tutorlik, “apprenticeship” va kompetensiyaviy ta'lim konsepsiyalarining tarixiy prototipi ekani isbotlanib, uning shaxsga yo'naltirilganligi, individuallashtirilgan nazorat va amaliyotga yaqinligi bugungi ta'lim samaradorligini oshirishda metodologik asos bo'la olishi ilmiy jihatdan asoslandi, umuman olganda, tadqiqot natijalari ustoz–shogird tizimi Sharq uyg'onish davrida ilm-fan taraqqiyotining asosiy drayveri, ma'naviy-madaniy barqarorlik omili hamda uzluksiz ta'limning tarixiy modeli sifatida faoliyat yuritganini kompleks ravishda tasdiqladi.

Muxokama. Sharq uyg'onish davrida ustoz–shogird tizimining ilmiy-pedagogik mohiyatini talqin etishda xorijiy tadqiqotchilar orasida turli metodologik yondashuvlar shakllangan bo'lib, ular mazkur fenomenning institutsional, ijtimoiy va aksiologik jihatlarini turlicha izohlashga intilganlar. Ayniqsa, Jorj Makdisi hamda Frants Rozental qarashlari o'rtasidagi ilmiy polemika ustoz–shogird tizimini anglashda nazariy-metodologik differensiallikni yaqqol namoyon etadi. Ularning fikrlari o'zaro qarama-qarshi emas, balki bir-birini to'ldiruvchi epistemologik pozitsiyalar sifatida talqin qilinsada, mazkur tizimning mohiyati va funksional chegaralarini belgilashda muayyan bahsli nuqtalar yuzaga keladi. Makdisi madrasa institutini Yevropa kollej va universitetlari genezisi bilan qiyosiy kontekstda o'rganar ekan, ustoz–shogird tizimini avvalo tashkiliy-institutsional model sifatida ko'radi. Uning talqinida bilimlar uzatish jarayoni ijizat, silsila va ilmiy maktablar orqali formal strukturalashgan bo'lib, aynan shu mexanizm ilmiy legitimlikni ta'minlagan. Olimning fikricha, ustozdan olingan ruxsatnoma – ijizat – ilmiy vakolatning asosiy mezoni hisoblanib, bu tizim akademik sertifikatsiyaning dastlabki

shakli sifatida amal qilgan[9]. Shu bois Makdasi ustoz–shogird aloqalarini ko‘proq tashkiliy-intizomiy mexanizm sifatida baholaydi va uni ilmiy muhitni barqarorlashtiruvchi ijtimoiy institut darajasiga ko‘taradi. Biroq bunday yondashuvda pedagogik jarayonning ichki ma‘naviy-aksiologik qatlamlari ikkinchi planga tushib qolishi mumkinligi haqida tanqidiy fikrlar ham mavjud. Rozental esa masalaga mutlaqo boshqa nuqtai nazardan yondashib, ilmni sivilizatsion qadriyat sifatida talqin qiladi hamda ustoz–shogird tizimini bilimning ijtimoiy maqomini mustahkamlovchi madaniy mexanizm deb hisoblaydi. Uning qarashlarida ilmiy muloqot, suhbat, bahs va tafakkur almashinuvi jarayonlari markaziy o‘rinni egallaydi; ya‘ni bilimning uzatilishi formal hujjatlar orqali emas, balki ma‘naviy yaqinlik va intellektual hamkorlik orqali ro‘y beradi [10]. Rozentalning fikricha, ustoz shaxsiy namuna va axloqiy yetuklik timsoli bo‘lib, shogirdning kamoloti ko‘proq ma‘naviy-ruhiy ta‘sir orqali amalga oshadi.

Xulosa. Sharq uyg‘onish davrida shakllangan ustoz–shogird tizimi tarixiy-pedagogik hodisa sifatida nafaqat muayyan davr ta‘lim amaliyotining mahsuli, balki butun Sharq sivilizatsiyasining intellektual taraqqiyotini ta‘minlagan fundamental ijtimoiy-madaniy mexanizm ekanligi mazkur tadqiqot natijalarida kompleks ravishda asoslab berildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mamurov B. Umumiy pedagogika //Barcha ta‘lim yo‘nalishi talabalari uchun darslik:-Toshkent. – 2020. – T. 118.
2. Shohbozbek, E. (2025). Theoretical foundations for the development of the spiritual worldview of youth. Maulana, 1(1), 29-35.
3. Baratovna A. T. SHARQ DIDAKTIKASIDA “USTOZ-SHOGIRD” ANANALARI //Интернаука. – 2020. – Т. 15. – №. 144 часть 2. – С. 76.
4. Muruvvat, A., & Shohbozbek, E. (2025). THE ROLE OF PRESCHOOL EDUCATION IN SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN UZBEKISTAN. Global Science Review, 3(2), 246-253.
5. Qurbonova F. BO ‘LAJAK O ‘QITUVCHILARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHDA PEDAGOGIK HAMKORLIKNI LOYIHALASHTIRISHNING NAZARIY JIHATLARI //Scientific journal of the Fergana State University. – 2025. – №. 4. – С. 13-13.
6. Ergashbayev, S. (2025). PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF THE INTEGRATION OF EDUCATION AND UPBRINGING IN THE DEVELOPMENT OF YOUTH’S SPIRITUAL OUTLOOK. SHOKH LIBRARY, 1(10).
7. Rahimova E. G. BARKAMOL AVLOD TA‘LIM-TARBIYASIDA USTOZ-SHOGIRD AN‘ANASIDAN FOYDALANISH //ЎЗБЕКИСТОНДА МИЛЛИЙ ТАДҚИҚОТЛАР: ДАВРИЙ АНЖУМАНЛАР: 10-ҚИСМ. – С. 376.
8. Atxamjonovna, B. D., & Shohbozbek, E. (2025). FORMING THE SPIRITUAL WORLDVIEW OF YOUTH IN PRE-SCHOOL EDUCATION IN OUR REPUBLIC. Global Science Review, 4(5), 221-228.
9. Xalikova Z. Pedagogika darslik //Nordic_Press. – 2024. – Т. 2. – №. 0002.
10. Ергашбаев, Ш. (2025). O‘zbekiston sharoitida uzluksiz ta‘lim tizimi orqali yoshlarning ma‘naviy dunyoqarashini rivojlantirish. Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами, 1(1), 314-316.